

A CSONGRÁDI TISZAVÖLGY TELEPÜLÉSFÖLDRAJZÁNAK VÁZLATA

Írta: KLEBNICZKI JÓZSEF

A Tisza Csongrád megye területén csaknem száz kilométer hosszúságban halad keresztül. A folyó a legrégebb idők óta vonzó hatást gyakorolt a településekre. A víz biztosította a megtelepedőknek az életfeltételeket, a házépítéshez szükséges anyagokat, a vízhez közelfekvő területeken az állattenyésztést és a földművelést, a védelmet, a közlekedést, a vízhez kapcsolódó iparágak kifejlődését stb., s ennek eredményeként a Tisza mellett számos települési hely: szállás, tanya, falu és város keletkezett.

A települések keletkezését és fejlődését természeti földrajzi (helyi és helyzeti energiák) és gazdasági (társadalmi) földrajzi tényezők együttes hatása alakítja ki. Ezek egymástól el nem választhatók, egymással szervesen összefüggenek, koronként állandóan változnak, és a változások a települések minőségi változásait idézik elő.

Az alábbiakban vizsgáljuk meg, milyen földrajzi tényezők játszottak szerepet a csongrádi Tiszavölgy települési helyeinek kialakításában, miért keletkeztek egyes helyeken tanyák, máshol pedig falvak és városok.

*

A csongrádi Tiszavölgy a Körös torkolatától a Maros torkolatáig terjedő folyószakasz, illetve Csongrád és Szeged között a Tisza két oldalán elterülő vidék. A terület nyugati határa a Duna—Tisza közti Hátság és a Tisza alluviumának találkozási vonala Csongrád—Csanytelek—Sövényháza—Dóc—Sándorfalva—Algyő—Tápé—Szeged között. Keleti határnak vehetjük a Tisza alluviális területének és a Békés-csanádi löszhátságnak a találkozási vonalát Magyartés—Szentés—Szegvár—Mindszent—Mártély—Hódmezővásárhely között [10]. Itt a déli rész kiszélesedik, és egybesimul a Maros völgyével, úgyhogy az itteni települések: Óföldréak, Földréak, Maroslele és Makó inkább a Maros völgyéhez tartoznak, mint a Tiszához.

Az így körülhatárolt rész pedig nem más, mint a Tiszától elhódított terület. A települések a jobb parton kisebbek, de sűrűbben helyezkednek el, mint a bal parton. A jobb parton tizenegy, a bal parton pedig hat jelentősebb településsel találkozunk. A Tiszavölgy mind a két oldalán két-két jelentős város fekszik: Szeged és Csongrád, illetve Hódmezővásárhely és Szentés.

A mai települési formák különbségeket mutatnak. Ezeket természeti és gazdasági földrajzi tényezőkben kell keresnünk.

A települések természeti földrajzi alapjai. A csongrádi Tiszavölgy településeinek kialakításában a természeti földrajzi tényezők közül a domborzat, a vízrajz és a talajviszonyok játszottak szerepet.

A csongrádi Tiszavölgy az Alföld egyik legmélyebben fekvő területe, melynek felszíne a Tisza és dél felé lejt. A terület csaknem tökéletes síkság, csekély magasságkülönbségekkel. A tengerszintfeletti magassága 78—90 m között váltakozik. Az aránylag egyhangú felszínt kisebb kiemelkedések: löszszigetek, parti dűnék, és mélyedések: elhagyott

folyómedrek, kiszáradt erek, tavak, mocsarak helyei teszik változatossá. A terület mikrodomborzata gazdag, amelyet a Tisza és a környező területekről lefutó folyók és erek alakítottak ki. A települések kivétel nélkül a magasabb, kiemelkedő hátakon helyezkednek el, vagyis a Tisza óholicén teraszain és löszszigetein.

A mai települések tengerszintfeletti magasságadatai: a jobb parton Csongrád 83, Felgyő 86, Csanytelek 87, Baks 85, Sövényháza 85, Dóc 85, Algyő 83, Tápé 81, Sándorfalva 85 és Szeged 83 m; a balparti részen Szentes 87, Szegvár 86, Mindszent 86 és Hódmezővásárhely 83 m. A települések tehát a mai Tisza 0 pontja felett 9—13 m magasságban helyezkednek el. (Szegeden a Tisza 0 pont magassága a t. sz. f. 74,39 m.)

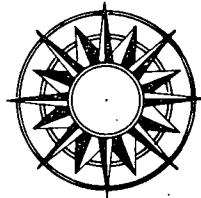
A természetes állapotban — gondolok itt a Tisza szabályozását megelőző időkre — már az akkori vízszintfeletti 1—2 méteres kiemelkedések elegendőek voltak ahhoz, hogy ez a terület árvízmentes legyen, és így alkalmas volt az emberi letelepedésre. KOGUTOWITZ szerint ezek voltak az ún. »ősi települési szintek« [11], amint ezt az archeológiai leletek is igazolják. Számos ilyen területet találunk az egykori ártérből kiemelkedő löszszigeteken és parti dűnéken.

A domborzati viszonyoknak megfelelően a mai települések a folyóhoz közelebb és távolabb helyezkednek el. Azokon a területeken, ahol az óholicén és pleisztocén lösz, löszös homok és infúziós lösz a Tiszát megközelítik, ott a települések a folyó mellett alakultak ki. Így a jobb parton Csongrád, Algyő, Tápé és Szeged, a bal parton pedig Mindszent és Mártély közvetlenül a Tisza mellett fekszenek. Ezzel szemben a többi települések a Tiszától távolabb, 2—10 km távolságra helyezkednek el. Ennek az az oka, hogy a Tisza régi árterülete mélyen benyúlt a Hátság területébe. Ezek is a folyóval szoros kapcsolatban állottak, mert az elmúlt századokban az ártér nagy kiterjedése miatt a Tisza és mellékvizei folytak mellettük, s így azok is eredetileg tiszai településeknek tekinthetők.

A mikrodomborzati formákat is feltűntető térképeken a szintvonalak a jobb parton nagyjából az észak-déli, ezzel szemben a bal partján a nyugat-keleti irányt követik. Ennek okát a felszín kialakulásában, a terület geomorfológiai viszonyaiban és a Tisza széles árterében kell keresnünk. A települések a mikrodomborzati formákhoz is igazodnak, és így a jobb parton észak-déli irányban a folyó útját követve majdnem egy vonalban, ezzel szemben a bal parton a Tiszához húzó ívben helyezkednek el. Ez az ív pedig Mindszentnél érinti a Tiszát.

A települési kép kialakulására a felszíni viszonyokon kívül legnagyobb hatással a táj *vízrajza* volt. A tájon keresztülhaladó Tisza és a Tiszába ömlő Körös és Maros a lapos térszínen akadálytalanul szétterülhettek, s nagy területeket vízzel borítottak el. A XVIII. század végén készült VERTITS-féle térképen (1. ábra) csaknem az egész Tiszavölgy hatalmas vízvilágnak van feltűntetve, amelyből csak löszszigetek emelkednek ki. A folyók vizei a csekély relatív magasságú térszínen szétterülve tavakat és mocsarakat alkottak. Ezek azonban nem voltak összefüggő vízterületek, amint ezt a József császári térképek igazolják, hanem azokat egymástól kiemelkedő hátak választották el, amelyeken

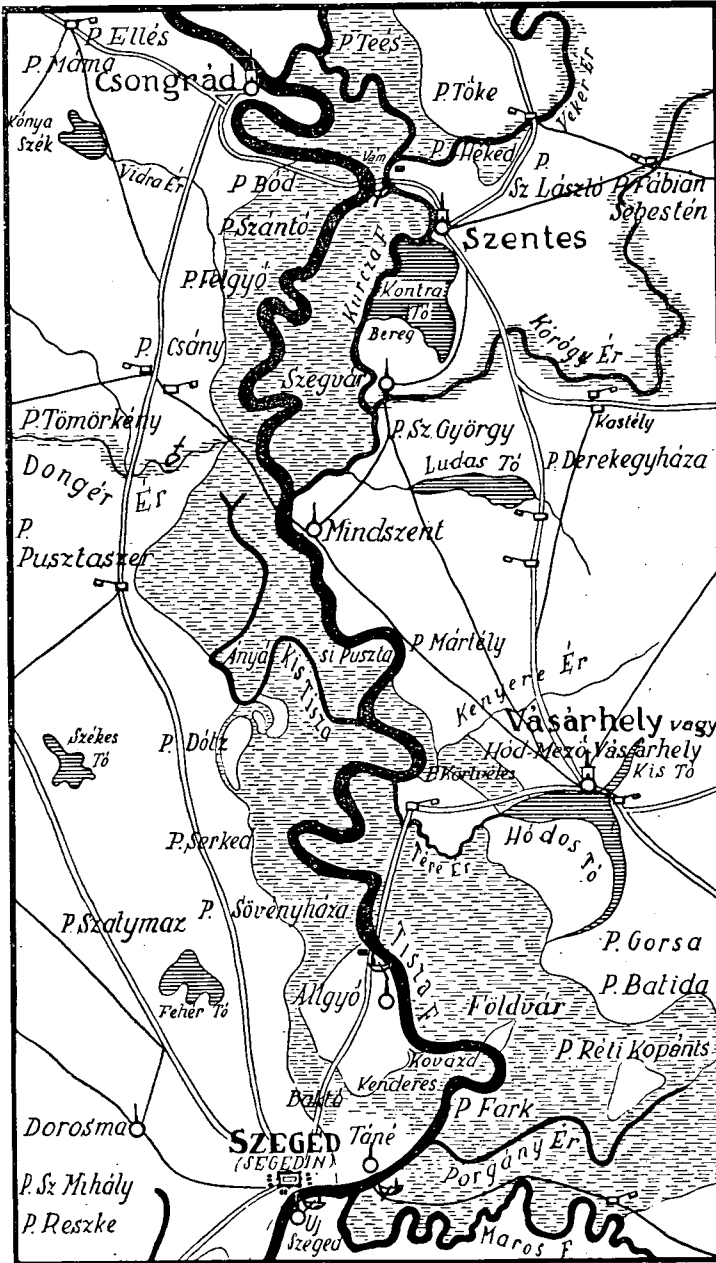
A CSONGRÁD- MEGYEI TISZAVÖLGY ÉS KÖRNYEKE 1801-BEN.

0 3 6
KILOMÉTER

JELMAGYARÁZAT:

- rév
- csárda
- templomrom
- város
- község
- puszta

1. ábra

utak vezettek a települési helyekre, s itt terült el a települések szántó-földjeinek egy része is. A tavak és mocsarak erek és fokok útján összeköttetésben állottak a Tiszával. A folyóknak az áradásai e teknőszerű mélyedést vízzel töltötték meg, s ezért azok a települések, amelyek ma a Tiszától 6—10 km távolságra fekszenek, akkor közvetlenül a folyó partjánál terültek el, és gazdasági életük a folyótól függött. Ezért sorolhatók ma is a tiszai települések közé Csanytelek, Tömörkény, Baks, Dóc, Magyartés, Szentés, Szegvár és Hódmezővásárhely.

A területükön a Tisza szabályozása előtt több száz kisebb vízfolyás, ér volt, amelyek az összegyűjtött vizeket a Tiszába vezették. A folyó bal partján lévő vízfolyásokat PÁLMAI a Maros, és pedig az ún. »Békés-csanádi Maros« mellékágainak tekinti [13].

Az itt lévő számtalan vízfolyás és ér közül csak azokat említjük meg, amelyek a települések kialakításában jelentős szerepet játszottak.

A *Kurca* a Hármas-Körösből ágazott ki és a Kontra-tavon keresztülhaladva Szentés és Szegvár mellett folyt el, és Mindszent fölött ömlött a Tiszába. Bővizű folyó lehetett, mert a régi oklevelek szerint halakban gazdag volt [8]. A. NAGY szerint »a Kurcában a fenyőnyír korszak elejéig a Tisza—Szamos folyt« [12]. Ma Magyartésnél ágazik ki a Hármas-Körösből, medrében kevés a víz, nádas borítja. Szentés és Szegvár kialakulását és fejlődését mozdította elő. Mind a két település az ér irányát követte, és az ősi települési mag a Kurca partján volt. Ez a mai települési formában is megmutatkozik.

A *Veker-ér* szintén a Körösből szakadt ki, s valószínűleg annak egykori medre lehetett és a Kurcával állott összeköttetésben. Az újabb kutatók közül GAZDAG a régi térképek alapján a »Békés-csanádi Maros« egyik ágának tartja [7]. Nagy folyó lehetett, mert partjait homokvonalatok kísérik.

A *Kakasszék-ér* folytatását képező *Kút völgy-* és *Kistó-ér* Hódmezővásárhelyen áthaladva a Hód-tóba ömlött. Szintén régi Maros-meder. A régi medermaradvány a város területén ma is látható.

Az említett erek (ezeken kívül még számos ér) a felszíni viszonyoknak megfelelően északkeleti és keleti irányból haladtak a Tisza völgye felé, és az egyes településeket egymástól elválasztották.

A Tisza jobbparti részén, a Duna—Tisza közti Hátságról északnyugat-délkeleti irányú erek futottak a Tiszába. Ezek közül legjelentősebbek:

A *Vidra-ér* Csongrád és Csanytelek között folyt, és a felgyői rétet megkerülve Szegvár fölött ömlött a Tiszába. Valószínűleg a Tisza egykori medre lehetett. A Duna—Tisza közti Hátság vizeit vezeti le.

Ettől délebbre a *Dong-ér* szintén a Hátság összegyűlt vizeit vezeti le — a Kistelek melletti Péteri-tó vizével együtt — és Baks környékén torkol a Tiszába.

Délebbre csak kisebb ereket találhatunk, melyek a jobbparti rész természetes vízgyűjtőjébe, a Fehér-tóba vezették vizüket.

Az egykori erek ma már mind csatornázottak, s részben belvíz-levezető-, részben öntözőcsatornák.

Az ereken kívül számos tó és mocsár terül el. Megoszlásuk nem volt egyenletes. A keleti részen nagyobb tavak helyezkedtek el, számuk azonban kevesebb volt (a déli rész kivételével), mint a nyugati részen.

Legtöbbjük inkább mocsár és fertő volt. Egyesek a Tiszának holt ágai, morotvái voltak. Alakjuk a folyó futása szerint változott. Természetes víztárolóként szerepeltek, mert áradások alkalmával vízzel teltek meg, valamint a Duna—Tisza közti Hátságról és a Békés-csanádi löszhátságról lefutó erek vizeit gyűjtötték össze. A tavak és mocsarak kiváló halászó helyek »piscinák« és különböző vízimadarakban gazdag vadászterületek voltak, amelyek mellé az emberek szívesen telepedtek le, mert nemcsak az élelmet biztosították, hanem a házak fedéséhez szükséges nádat is.

Az itt elterjedő tavak és mocsarak közül a legfontosabbak:

A balparti részen Szentes és Szegvár között a *Kontra-tó* került el. Kiterjedése *Fényes* szerint még a múlt század elején is másfél négyzetmérföld volt [6]. Valószínűleg a Kurca kiszélesedett medre lehetett. A XIX. század elején inkább berek, mint tó. Felesleges vizét a Kurca vezette le.

Hódmezővásárhelytől délre és délnyugatra félkör alakban a *Hód-tó* helyezkedett el. Nevét alakja miatt a Holdról kapta. A Tisza egyik morotvája lehetett. Ezt bizonyítja a tó alakja is. Területét *Fényes* szintén másfél négyzetmérföld nagyságúra becsülte [6]. Erek útján összeköttetésben állott a Tiszával és a Marossal. Vízállása a két folyó vízszint-ingadozásától függött. Mélysége jelentős lehetett, mert még a XIX. sz. közepén is hajók közlekedtek Szeged és Hódmezővásárhely között [2, 16]. Hódmezővásárhely kialakulásában és fejlődésében jelentős szerepet töltött be a beleömlő erekkel együtt. Az ősi települési mag a Hód-tó partja volt, melyet a város mai alaprajza is igazol.

A jobbparti rész nevezetesebb tavai: a szegedi *Fehér-tó*, melynek területe 14,1 km². *Irmédi-Molnár* megállapítása szerint a tó szintje 81—82 m t. sz. f. magasságban váltakozott [9]. Ez gyűjtötte össze a Duna—Tisza közti Hátságról lefutó erek vizének egy részét. Eredetileg lefolyása nem volt, s ezért vize több alkalommal veszélyeztette Szeged városát. A XIX. sz. második felében megépített Fehértói-csatorna a tó felesleges vizét vezeti le.

Szeged és Algyó között a *Baktó*, Csanytelektől délre a *Dongér*-, a *Csaj*-, a *Dóci-tó* stb. a legjelentősebbek. Ezekon kívül számos kisebb tó és mocsaras terület volt, amelyek szintén a Hátságról lefutó vizeket gyűjtötték össze, s vízállásuk erősen ingadozott. A települések kialakulását erősen akadályozták. A vizenyős területeket szárazabb esztendőknél réteknél és legelőknél használták.

A Tisza szabályozásával megváltozik e helyzet. A folyó kanyarulatainak átvágásával, az erek, tavak, és mocsarak lecsapolásával a régi vízi-világ is eltűnt. A mocsarak, nádasok helyét szántók, rétek és legelők foglalták el, s a régi vízi-világ emléke ma már csak dűlő- és határnevekben fordul elő. Csapadékosabb esztendőknél (pl. 1940—41-ben) a Hátságról lefutó vizek a Tiszavölgy mélyebb részeiben, mint természetes vízgyűjtő-területben összegyülemlelnek, szántókat és réteket árasztanak el, igazolva a régi vízrajzot és ugyanakkor veszélyeztetik a mai településeket.

A folyó szabályozásával a Tiszavölgy szárazra került és újabb területek állottak az emberek rendelkezésére. A víztől elhódított területen megindult az élet, s azzal együtt újabb települések alakultak ki. Ugyanakkor veszedelmet is jelentett a Tisza szabályozása. Az árvízveszély megnövekedett. Régen az árvizek alkalmával a víz a széles ártéren akadálytalanul szétterülhetett. Most pedig a szabályozott folyó vízszintje erősen megnövekedik, s azt a vízmennyiséget, amelyet a szabályozás előtt több hónapon át vezetett le, ma rövid idő alatt, a települési szintek magasságában vezeti le (pl. 1932-ben Szegednél a legmagasabb vízállás 923 cm volt), s így az itteni településeknek árvízveszéllyel számolniuk kell.

A vizek pusztító támadásai ellen a települések nemcsak most védekeznek, hanem a folyó szabályozása előtt is. Erre igen szemléletes Hódmezővásárhely példája. Ma a város a Tiszától több mint 10 km távolságra fekszik és a várost védtöltés veszi körül, amelyet még az elmúlt századokban építettek. Ez a védtöltés szintén a régi vizivilág emléke, s bizonyíték arra, hogy ez a város is tiszai település.

A települések kialakulására a többi természeti földrajzi tényezővel együtt hatással vannak a *talajviszonyok* is. A települések létrejöttét ezek nem olyan élesen határozzák meg, mint a domborzat, vagy a vízrajz, azonban nem hanyagolhatók el, mert a gazdasági élettel szoros kapcsolatban állanak.

A Tiszavölgy keleti peremén, továbbá Csongrád és Szeged környékén keskeny sávban *mezőségi talajok* helyezkednek el. A táj legjobb termőföldjeit alkotják. E talajfelelések legnagyobb része árvízmentes helyen fekszik, ezért az emberi letelepedésre kedvező. Itt alakultak ki az első települési helyek, mert a környék jó talaja az állattenyésztés és földművelés számára kedvező volt.

A terület nyugati peremén, továbbá a keleti részen az egykori parti dűnék vonulatain *homoktalajok* találhatók. Magasabb fekvésük miatt ezek is árvízmentesek, s így települési helyek számára megfelelőek. Csongrád és Algyő közötti települések nagy része homoktalajon foglal helyet.

A táj jelentős részét *öntéstalajok* alkotják. A folyó két oldalán helyezkednek el, s a felszín alakulása miatt a déli részen kissé kiszélesednek. Egyes részeik csak a szabályozás után kerültek megművelés alá. A gyenge vízvezetőképességük folytán csapadékosabb esztendőkből víz-állások keletkezhetnek rajtuk. Nagyobb települések itt nincsenek, csak elszórtan fekvő tanyák. Ennek az az oka, hogy a folyó szabályozása után akkor vette birtokába az ember, amikor már a települési központok kialakultak, vagy kialakulóban voltak.

A Tiszavölgy mindkét oldalán a régi mocsarak kiszáradt helyein szigetszerűen *szikések* helyezkednek el. Magányos települések is alig vannak rajtuk, kivéve a tiszántúli átmeneti szikéseket.

A talajok minőségbeli különbségei akár közvetlenül, akár a természetesen keresztül hatással vannak a településekre. A mezőségi talajokra sokoldalú földművelés, a homoktalajokra elsősorban szőlő-, gyümölcs- és erdőgazdálkodás, az öntéstalajokra régebben állattenyésztés, ma inkább a kertgazdálkodás jellemző. Az egyes települési helyek (Baks, Csongrád, Hódmezővásárhely, Szentés stb.) csaknem kivétel nélkül két-három (Szeged négy) talajfelelés találkozásánál létesültek.

A települések gazdasági (társadalmi) földrajzi alapjai. A települések létrejöttét a természeti földrajzi tényezők elősegítik, azonban azok kialakulását, fejlődését és nagyságát a mindenkori gazdasági (társadalmi) tényezők határozzák meg. Hatásuk következtében egyes helyeken tanyák, falvak, máshol pedig városok alakultak ki. A Tisza mellett és a vizek között elterülő nagyobb kiterjedésű egy-két méteres kiemelkedő hátaik, szigetek már alkalmasak voltak emberi letelepedésre. A legrégebb idők

óta lakott területek. Ezt igazolják azok a sok helyen előforduló leletek, amelyek ma a budapesti Nemzeti Múzeumban, továbbá Szeged, Hódmezővásárhely és Szentes múzeumaiban találhatók. HALÁSZ SZABÓ majdnem félszáz ősi települési helyet említ meg [8]. Számuk az újabb ásatások alkalmával megnövekedett, és világossá vált, hogy az ősi települési helyek a mai településekkel megegyeznek és a folyók irányát követik. Az itt lakó népek elsősorban halászzattal, vadászattal, állattenyésztéssel és kezdetleges földműveléssel is foglalkoztak. Az ősi települési helyek kicsik, voltak, sűrűn helyezkedtek el, és egy-egy nagycsalád számára voltak alkalmasak. Nagyobb települések kialakulását az akkori természeti és gazdasági földrajzi viszonyok hátráltatták.

A népvándorlás korában az archeológiai leletek alapján különböző népek vonultak e területen keresztül, de állandó települési helyeket nem létesítettek. Megváltozott a helyzet az avar birodalom bukása után. Az ide érkező különböző szláv eredetű népek már maradandóbb telepeket is létesítettek. Az itt élő emberek árvizek és idegen népek támadásai ellen sáncokkal körülvett földvárat is építettek, s ennek eredményeként alakult ki Csongrád.

A honfoglaló magyarság a csongrádi Tiszavölgyet is birtokába vette, mert a folyó és környéke a halászzattal, vadászattal és állattenyésztéssel foglalkozó nép számára megfelelő volt. Szállásokat és halászuléseket létesített, amelyekből később falvak és városok fejlődtek ki.

A lakosság főfoglalkozása a *halászat* volt. A Tisza és a környező erők, tavak halban gazdagok voltak. A megtelepedett magyarság az itt élő szláv lakosság hatására agyagból, vályogból és nádból házakat épített és kis falvak sora alakultak ki a Tisza völgyében. Az oklevelek alapján a XII—XV. században számos halászfaluról, sőt városról is van tudomásunk.

Északról dél felé haladva a következő települések említhetők meg: a jobbparton: *Csongrád*, *Csany*, *Tömörkény*, *Böld* (elpusztult, emlékeként a böldei rév maradt fenn) *Dóc*, *Ányás* (elpusztult, ma puszta), *Serkéd* (elpusztult, ma puszta), *Gyó* (villa Geu = Algyő), *Fark* (elpusztult, ma Farki-rét őrzi emlékét), *Tápé*, *Szeged* (a XIII. században már városként szerepel); a balparton: *Tés*, *Hékéd* (elpusztult, ma szőlőként fordul elő), *Ingó* (a tatárjárás korában elpusztult halászfalu a Kurca mellett), *Szentes*, *Sáp* (elpusztult, Sápalom őrzi emlékét), *Szegvár*, *Mindszent*, *Korhány*, (elpusztult, ma puszta), *Adrian-martyr* (a mai Mártély), *Körtvélyes*, *Kopáncs* (mind a két falu elpusztult, ma határnévként fordul elő), *Hód*, *Vásárhely*, *Sód* vagy *Soth*, *Abrányfalva* (Hódmezővásárhely néven egyesültek), *Gorza*, *Batida* (mind a két falu elpusztult, ma határnévként fordul elő) [8, 13, 16, 18].

A halászat mellett a lakosság másik foglalkozása az *állattenyésztés* volt. A kiterjedt rétek és legelők az állattenyésztés számára kedvezőek voltak. Különösen híres volt a szarvasmarha- és lótenyésztés.

A termelő erők fejlődésével a *földművelés* is kezdett kibontakozni, különösen a Tisza jobbparti részén. Ez a terület kissé magasabb, s így a vetéseket az árvíztől nem kellett féltetni. Ezzel szemben a bal parton az alacsonyabb térszín miatt a nagyobb összefüggő vizek a földművelés kibontakozását akadályozták. Itt csak a Tiszavölgy peremén és nagyobb kiemelkedő hátakon foglalkozhattak földműveléssel.

A gazdasági élet, és ezzel együtt a települések fejlődését gyakran akadályozták idegen népek (tatárok, kunok, törökök) támadásai és árví-

zek pusztításai. Ezért a falvak jelentős része elpusztult, csak a fejlettebbek és nagyobbak épültek újjá. Nagyobb településsé, várossá Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes és Csongrád vált. Fejlődésüket a helyi energiájukon kívül helyzeti energiájuk (tájhatárok találkozása, fontos útvonalak kereszteződése, jó átkelő helyek stb.) és gazdasági tényezők: ipar, kereskedelem, közlekedés kibontakozása és ezek egymásra gyakorolt hatása segítette elő.

A török hódoltság korában a Tiszavölgy a pusztulás színhelye lett. A középkorban még fennálló falvak nagy része ekkor pusztult el, miután lakói a biztonságot nyújtó nagyobb helységekre menekültek. Az elpusztult falvak egy részébe délvidékieket, elsősorban szerbeket telepítettek. ZSILINSZKY közlése szerint az 1649-es kimutatás külön sorolja fel a magyar és szerb községeket. Szerb faluként említi Mártélyt és Csanyt [18].

E korszakban a településeket fejlesztő energiák megvannak, de működésük intenzitása a megelőző korokéhoz viszonyítva csökkent. Az elpusztult községek egy része a helyi és helyzeti energiájuk következtében újjáépült; de gazdasági életük nem fejlődött. A földművelés, amely a török uralom előtt fejlődésnek indult, lehanyatlott, s újra az állattenyésztés lett a lakosság főfoglalkozása a halászat mellett.

A török uralom alatt és annak megszűnése után a birtokviszonyok is megváltoztak, és ezzel együtt a települési kép is. Az elpusztult falvak területének egy része vagy a fennmaradt nagyobb községek és városok területéhez csatolódott, ezáltal nagyhatárú városok alakultak ki (Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes), vagy óriási uradalmak jöttek létre (Károlyi, Erdődy és Pallavicini uradalmak).

A XVIII. században a települések száma kevés volt és a lakosság lélekszáma erősen ingadozott. Ezt igazolja az 1715 és 1720-as összeírás is. Az összeírás a háztartások száma szerint történt. ACSÁDY útmutatása alapján a háztartások számát hattal beszorozzuk, akkor megkapjuk a kb. népességet [1]. Az összeírások szerint a csongrádi Tiszavölgyben összesen hét említésre méltó települési helyet találunk:

Helység	1715	1720
Csongrád	1314	360
Győ (Algyő)	477	372
Hódmezővásárhely	3654	2995
Mindszent	1179	675
Szentes	2070	1179
Tápé	432	450
Szeged	3582	4944

A Tiszavölgy többi falvait az összeírás pusztáknak tünteti fel lakosság nélkül.

A kimutatás alapján látható, hogy a lakosság lélekszáma 5 év alatt nem emelkedett, hanem ellenkezőleg; csökkent. Ennek okát — amint az összeírás is említi — háborúban, katonai beszállásokban, súlyos adóterhekben kell keresnünk. A lakosság csökkenését nagy mértékben

A csongrádi Tiszavölgy településeinek lélekszám-fejlődése

Név	1827	1850	1900	1941	1949	Megjegyzés
Algyó	1413	1962	3051	4964	5411	
Baks	452	607			2791	Sövényháza határából újonnan alakult
Csanytelek	1697	2178	3464	5029	4490	
Dóc	449	458			1293	Sövényháza határából újonnan alakult
Felgyő	857	682			2340	Csanytelek határából újonnan alakult
Magyartés	171	199	454	436	1099	
Mártély	171	250			2110	Hódmezővásárhely határából újonnan alakult
Mindszent	5004	7235	9660	9630	9546	
Sándorfalva			4126	5964	6106	
Sövényháza	354	332	6086	5655	2632	
Szegvár	4001	4406	7238	7962	7580	
Tápé	1879	2061	3362	4654	4834	
Tömörkény			3211	3809	3834	Mindszent határából újonnan alakult
Csongrád	10613	12785	22606	25594	21158	
Hódmezővásárhely	26166	34885*	60824*	61776*	49166	* Külterület lakosságával együtt
Szentes	16141	22147*	31290*	34394*	29859	* Külterület lakosságával együtt
Szeged	32209	50244*	100207*	136752*	86640	* Külterület lakosságával együtt

előmozdították a Temesköz megváltozott gazdasági viszonyai. Az ott megtelepülők ugyanis kedvezőbb gazdasági helyzetbe kerültek, az adóterhek kisebbek voltak, különböző kedvezményben részesültek, ezért számosan vándoroltak oda [1].

A viszonylagos békés állapotok között a gazdasági tényezők hatására a települések fokozatosan fejlődtek. Az állattenyésztés mellett a földművelés is újra fellendült. Az újonnan létesített uradalmak idegen telepeseket hoztak ide, és az elpusztult falvak helyén dohánykertész községek alakultak ki. Ilyenek: Csanytelek — ahol a XIX. század első felében is 1600 kat. holdon dohányt termesztettek — Baks, Dóc stb.

A mezőgazdaság intenzív fejlődését a vármegye és az uradalmak különböző rendeletekkel és intézkedésekkel mozdították elő. Így pl. a gabonafélék minőségének emelése érdekében jó vetőmagot hoztak be. Elrendelték a fásítást, különösen a fűzfaültetést, s ezzel a Tiszavölgy erdőseit növelték. A selyemhernyótenyésztés érdekében kötelezővé tették az eperfaültetést. Az állattenyésztésre is nagy gondot fordítottak, különösen a lótenyésztésre [4]. A szarvasmarhatenyésztés is jelentősen fejlődött. A rideg állattartás miatt a címeres magyar szarvasmarha fajtát tenyésztették, s így tejgazdaságok nem alakulhattak ki.

A XIX. században a gazdasági élet megerősödésével a települések fejlődtek és a lakosság száma ugrásszerűen emelkedett. Ezt a telepítések idézték elő. A települések és lakosság számának fejlődését a mellékelt statisztika mutatja.

A Tiszavölgy települési viszonyaiban igen fontos szerepet tölt be a tanyavilág. Ennek kialakulása az elmúlt századokba nyúlik vissza.

A török uralom előtti települési képet a falvak sűrű sora jellemezte. A török által megszállt területen a háborús pusztítások, a kiméretlen adózások miatt a falvak nagy része elpusztult, és a lakosság a nagyobb biztonságot nyújtó népesebb falvakba és városokba menekült. A védelmet nyújtó nagyobb települések az elhagyott és elpusztult falvak földjeit bekebelezték és ezzel kialakultak a nagyhatárú városok: Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes.

A török hódoltság korában a termelő erők fejlődése megállt, s a lakosság főfoglalkozása a földművelés helyett újra a rideg állattenyésztés lett. Csak később — amikor a közbiztonság javult, a földközösség felbomlott és a vizeket lecsapolták — kezdtek a településektől távol fekvő területeken is gabonatermeléssel foglalkozni.

A földművelés kiterjesztése miatt a föld tulajdonosa — az utak rossz állapota és a nagy távolság miatt — földjén ideiglenes hajlékot épített, hogy a termelési időszak alatt munkaidőt ne veszítsen. A tanya kezdetben kunyhó, nyári szállás volt (a József császári térképeken is ideiglenes szállásoknak tüntetik fel), ahol a gazda állataival együtt az időjárás viszontagságai elől meghúzódhatott. Később külön részek is épültek a kezdetleges hajlékhoz, és lassanként a kunyhót épületcsoportok váltják fel és állandó települési helyé válik.

Az első tanyák a városoktól kissé távolabb épültek. A városok körüli földeket részben naponkénti kijárással művelték, részben ide hajtották ki az állataikat is, vagyis a föld egy része leelő volt. Ezt a területet a hódmezővásárhelyiek »nyomási föld«-nek nevezték. A várostól legtá-

volabbi rész, ahol az állattenyésztés továbbra is megmaradt, »puszta«, »járás« elnevezést kapta. Idők folyamán a pusztai földeket a földművelés igénybe vette és ott is tanyák keletkeztek.

A tanyavilág kialakulása gazdasági okokból rendszer nélkül történt. A nyírségi bokortanyákhoz hasonló tanyaközpontok nem alakultak ki. Ennek gazdasági, kulturális és egészségügyi hatása erősen érezhető volt.

A fentebb elmondottak elsősorban a Tisza bal partjára vonatkoznak. Az utak mellett alakultak ki a tanyák és sűrűségük a birtokviszonyoktól függött. Ezért itt a tanyák sűrűbbek, mint a jobb parton. Ennek az az oka, hogy itt a nagybirtokrendszer hamarabb felszámolódt.

A Tisza jobb partján levő települések a török uralom megszűnése után különböző földesurak kezébe kerültek, akik nem állították vissza a régi elpusztult falvakat, és a jobbágyfelszabadítás után sem parcellázták birtokaikat, hanem nagy uradalmakat létesítettek majorsági központokkal. Az ide telepített lakosok kezdetben dohánykertészekként művelték meg földjeiket, később pedig majorsági cselédekként dolgoztak a földesúr birtokán. Ezért nem alakulhattak ki nagy számban tanyák, csak majorsági központok, amelyekből a fejlődés során önálló községek lettek. Az ilyen községek települési formája a többitől eltért.

A század fordulóján megindult egy központosítási törekvés. Eredményeként a két világháború között erőteljes tanyaközpontok és majorsági göcök alakultak ki, amelyekből újra falvak lettek. Ilyen tanya, illetve majorsági központból alakult községek az egykori települések helyein: Baks, Dóc, Felgyő, Magyartés, Mártély és Sövényháza. A községesítés révén a nagykiterjedésű városok határa megcsökkent. A központoknak önálló községekké való fejlődésével a tanyavilág fokozatosan megszűnik, s ezzel az ott lakó emberek gazdasági, kulturális és egészségügyi színvonala is erőteljesen fellendül.

*

A településeket létrehozó gazdasági tényezők: a halászat, a vadászat, az állattenyésztés és a földművelés volt. Ezek a helyi és helyzeti energiákkal együtt csak kisebb települési helyeket alakítottak ki. A Tiszavölgyben azonban négy jelentős város van, amelyeknek kialakulását és fejlődését nem lehet kizárólagosan a fenti okokkal magyarázni. Ezen települési helyek városokká való fejlődését a kedvező földrajzi energiájukon kívül a gazdasági tényezők összessége idézte elő. A kedvező helyi és helyzeti energiák a gazdasági élet más ágazatait: az ipart, a kereskedelmet és a közlekedést fellendítették és ezek a városiasodást nagymértékben előmozdították. Jelentős szerepet töltött be a kulturális tényező is, mert mindegyik városban már a XIX. században (sőt Szegeden és Hódmezővásárhelyen már a XVIII. században) középfokú iskolák létesültek, s így nemcsak gazdasági, hanem a szellemi élet központjaivá is váltak a tájban.

A Tiszavölgy *ipara* kezdetben háziipar volt. Az egyes falvak csak saját szükségletükre termeltek, cseréről szó sem lehetett. A kézműipar legelső nyomaival az Anjouk és Hunyadiak korában találkozunk, főleg Szegeden, ahol különböző iparosok: szücsök, tímárok, csizmadiák, taká-

csok, szűrszabók, bognárok, hajóácsok, mészárosok stb. áruai a távolabbi vidékeken is keresett cikkek voltak. A török uralom alatt az ipar sem fejlődhetett, de a legfontosabb iparágak továbbra is fennmaradtak. A török uralom megszűnése után nemcsak a szegedi iparosok állítják fel újra céheiket, hanem Hódmezővásárhely, Szentés és Csongrád iparosai is céhekbe tömörülnek. Az említett városok lakossága továbbra is földművelő, csak elenyésző kis része foglalkozik iparral. Az említett települések már nem azok a jobbágyfaluk, amelyek a török uralom előtt voltak, hanem nagy »parasztvárosok«. Itt a lakosság már nem földközösségben él. Mindenkinek van saját háza, a föld azonban még nem magántulajdon, csak a XIX. század közepén válik azzá [17].

A kereskedelem kibontakozását a táj kedvező fekvése segítette elő. A Tisza és a Maros biztosította a települések között és a távoli vidékekkel a kapcsolatokat. A korai kereskedelem kialakult központja Szeged volt. A Maroson érkező sőt Szegedről szállították tovább az ország belseje felé. A Tiszán úsztatott fát Szegeden osztották szét a környező falvak számára. A szerémségi bor útja is részben Szegeden vezetett keresztül az ország észak felé. Az érkező görög, török kereskedők szegedieknek adták el áruikat, akik azt tovább szállították. A szegedi kereskedők egy része szarvasmarhakereskedéssel is foglalkozott és az összevásárolt állatokat Pest és Bécs felé irányította.

A kereskedelem továbbfejlődését szintén akadályozta a török uralom, s annak megszűnése után újra fellendült. A kereskedelem lebonyolításában elsősorban az itt megtelepedett görög, szerb és német kereskedők játszottak szerepet [4]. A kereskedelem központja továbbra is Szeged maradt, azonban az említett városok is jelentős árucseréi forgalmat bonyolítottak le helyi vásárjaikkal. Ezen városok kereskedői gyűjtötték össze a környék mezőgazdasági terményeit (búzát, baromfit, vágóállatot), s részben feldolgoztatták, részben pedig feldolgozatlanul Budapestre és külföldre szállították. Ugyanakkor pedig a más területekről érkező árut (iparcikkeket) ők osztották szét a környező falvak lakosságának. Ezzel a tevékenységükkel a városiasodást nagymértékben előmozdították [3].

A városokon a pesti, az aradi, a nagyvárad és a temesvári utak vezettek keresztül, s ezek találkozásai is nagyban hozzájárultak továbbfejlődésükhöz. Ezt még jobban előmozdították a XIX. század második felében épült vasútvonalak.

Helyzeti energiájuk és gazdasági fejlettségük következtében lettek városokká Szeged, azonkívül a XIX. században Hódmezővásárhely, Szentés és a XX. században Csongrád. Az utóbbiak a tájban nemcsak gazdasági, hanem kulturális központokká is váltak. Ezek jellegzetes »parasztvárosok«. Mindegyiknek van kisebb-nagyobb városias központja. A városi mag az ősi települési magból fejlődött ki. Éppen ezért a városi magok nem a települések központjában helyezkednek el, hanem a települések szélén, jelezve a régi ártéri peremhelyzetet (Hódmezővásárhely és Szentés városias magja). Az említett városokra jellemző a központi városias mag. A főtéren a tanácsháza, egyéb középületek, emeletes házak és a piac (a városrendezés előtt). Ide futottak össze a városba vezető főutak, amelyek meghatározták a piactér alakját. Ezt veszi körül a vele ösz-

szefüggő falusias település. Itt a házak nagy telkűek, az épületek távol helyezkednek el egymástól, és a házak rendszeren véggel vannak az utcára, ami a falusi formára jellemző. A várost végül szétszórt tanyai település veszi körül [5]. A falusi települési forma a legnagyobb. Ez a gazdasági étellel, elsősorban a mezőgazdasággal függ össze. Még ma is az említett városok lakosságának több mint 50%-a mezőgazdasággal foglalkozik. A gyáripar a többi alföldi városokhoz hasonlóan alárendelt szerepet tölt be. Újabb időkben az iparosodás bizonyos változást hozott, azonban az említett városok települési képét még nem változtatta meg.

Települési formák. A települések formáit a domborzati kép, a Tisza és mellékvizei és a gazdasági helyzet szabta meg. Ennek következtében tiszai településeknek tekinthetők a jobbparton: Csongrád, Algyő, Tápé és Szeged, a balparton: Szentés, Szegvár, Mindszent és Hódmezővásárhely. A többi falvak is eredetileg tiszai települések voltak — Sándorfalva kivételével, amelyet a múlt század második felében alapítottak Algyő község lakói —, de a török uralom alatt elpusztultak, és csak a XIX. században épültek újjá, azonban a települések formáira a Tiszának már semmiféle hatása nem volt.

A fent felsorolt településeknél — Szeged kivételével — a régi települési magot mindenütt megtaláljuk. Az 1879-es árvíz a régi Szegedet elpusztította, és helyette egy új település jelent meg erős városias jelleggel. Ma már nem találjuk meg a régi utcahálózat elsőprése után a vári, a palánki, a felsővárosi, az alsóvárosi, rókusi stb. ősi települési magvakat, hanem helyette a Tiszára támaszkodó kettős körút rendszert találjuk, amelyet sugárutak szelnek át egyenes mellékutcákkal. A várost 19 elővárosi telep veszi körül. Egy részük falusi jellegű.

A régi települések szépen mutatják a folyó irányát, a tavak és mocsarak elhelyezkedését. Legnagyobb részben rostos halmaztelepülések, amelyekhez újabbkori települések kapcsolódnak. Az ősi települési magra jellemző a mikrodomborzati formát és a vízrajzot követő görbe utcahálózat, sok helyen zsákutcákkal (pl. Hódmezővásárhely). A halmazosodás a folyómenti településből fejlődött ki.

Az itteni településeket forma tekintetében két csoportra oszthatjuk és beszélhetünk zárt és nyílt települési formákról. A zárt települések lehetnek folyómentiek és sakktablás települések [15]. A folyómentiek a Tisza, illetve annak mellékvizeinek irányát követik. A települési formájuk kettős jellegű: régi mag rostos halmaztelepülés, amelyhez az újonnan épült sakktablás utcahálózat csatlakozik. Ezt a típust képviselik: Algyő, Csongrád, Hódmezővásárhely, Mindszent, Szegvár, Szentés és Tápé.

A zárt települések második csoportját alkotják azok a települések, ahol a települési formák kialakításában a víznek igen kevés, vagy egyáltalán nem volt szerepe. Ide tartozik Mártély, mely a század fordulója után alakult ki tanyaközpontból a régi tiszaparti Mártély helyén. A vízrajz tekintetében eredetileg halmaztelepülés, melyet a dűlőutak mentén fekvő tanyák vesznek körül. Szintén újonnan települt község Sándorfalva, szabályos derékszögű, négyzetes utcahálózat. Kezdetől fogva igazi sakktablás települési formát képvisel.

A települések második csoportját a nyílt formák alkotják. Ezekre jellemző, hogy a települések egy megadott térségen belül elszórtan helyezkednek el a központba vezető utak mentén. Keletkezésük a nagybirtokkal, a majorságokkal vagy a tanyaközpontokkal kapcsolatos (Felgyő, Baks., Dóc, Magyartés, Tömörkény és Sövényháza). Ezen községek beépítése most van folyamatban.

A nyílt települési formákhoz tartoznak a tanyák is. A tanyák rendszertelenül, az utak mentén különböző távolságokban helyezkednek el, ezért felszámolásuk nehéz. A szocialista mezőgazdaság megteremtésével a hátrányos tanyavilág is megszűnik és helyettük zárt települési formák alakulnak ki.

IRODALOM

- [1] Acsády I.: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. XII. kötet, Budapest, 1896.
- [2] Bodnár B.: Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza (Föld és Ember, VIII. évf. 1928, p. 147—194).
- [3] Bulla B.—Mendöl T.: A Kárpát-medence földrajza. Bp. 1947, pp. 611.
- [4] Csongrád vm. Vármegyei Szociográfiák. Bp. 1938. pp. 663.
- [5] Eperjessy K.: Alföldi városkép (Tiszatáj. I. évf. 1947. 2. sz., p. 25—50).
- [6] Fényes E.: Magyarország geographiai szótára. I—IV. Pest, 1851. pp. 312, 285, 290, 350.
- [7] Gazdag L.: Maros egykori vízfolyásai. Előadás.
- [8] Halász Szabó A.: A Tiszavölgy Csongrád—Szeged között. Szeged, 1937. pp. 55.
- [9] Irmédi-Molnár L.: A szegedi Fehértó (Föld és Ember, IX. évf. 1929. p. 138—159).
- [10] Klebniczki J.: A csongrádi Tiszavölgy öntözéses gazdálkodásának természeti földrajzi alapjai (Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1957. p. 215—224).
- [11] Kogutowitz K.: Szeged emberföldrajzi problémái. (Föld és Ember VII. évf. 1927. p. 1—20).
- [12] A. Nagy M.—Karakasevich K.: Délkelet-Alföld mezőgazdasági földrajzának vázlatja (Szeged Pedagógiai Főiskola Évkönyve, 1956. p. 181—204).
- [13] Palugyai I.: Békés, Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása. Pest, 1855. pp. 825.
- [14] Pálmai M.: A Tiszavölgy és közvetlen környékének morfológiai tanulmányozása (Földrajzi Értesítő, III. évf. 1953. p. 55—59).
- [15] Prinz Gy.: Magyarország településformái. Bp. 1922. pp. 11.
- [16] Szeremlei S.: Hódmezővásárhely története. I—IV. Bp. 1900—1907. pp. 489, 476, 544, 450.
- [17] Zalotai E.: A Tiszatáj települése (Tiszatáj, I. évf. 1947. 8—9. sz. p. 56—65).
- [18] Zsilinszky M.: Csongrád vármegye története. I—III. Bp. 1898. pp. 284, 334, 510.

ГЕОГРАФИЯ НАСЕЛЕНИЯ ЧОНГРАДСКОЙ ДОЛИНЫ ТИСЫ

И. Клебницкий

Чонградская долина Тисы населена с древнейших времен, на ее территории находится и теперь много населенных пунктов. Их возникновение зависело от содействия естественных и экономическо-географических факторов. Факторы физической географии, как рельеф, гидрологические и почвенные условия способствовали их образованию, но их развитие и величина были обусловлены всегдашними экономическими факторами. Поэтому можно найти на одних местах хуторы и села, а на других —

города. Образующие населенные пункты экономические (общественные) факторы: Рыболовство, охота, животноводство и земледелие образовали только более мелкие населенные пункты. Образованию и развитию земных городов способствовали наряду с благоприятными местными и ситуационными энергиями и торговля, транспорт и культурные факторы. Здешние города — с исключением Сегеда — являются настоящими равнинными городами с маленьким городским ядром. Формы населенных пунктов были определены микрорельефом, Тисой, текущими в нее реками и экономическими факторами. Древнее ядро старых населенных пунктов придерживалось к прежней речной сети; к этим ядрам прицеплялись новые группы домов. Остальные показывают шахматобразную форму населения. Между населенными пунктами, около дорог, расположены хуторы.

ABRIß DER SIEDLUNGSGEOGRAPHIE DES CSONGRÁDER TISZATALS

von

J. KLEBNICZKI

Das Csongráder Tiszatal ist ein seit den ältesten Zeiten bewohntes Gebiet. Hier sind zahlreiche Siedlungsorte zu finden. Ihre Entstehung wurde durch die gemeinsame Einwirkung natur- und wirtschaftsgeographischer Faktoren hervorgehoben. Von den naturgeographischen Faktoren förderten Terrainverhältnisse, Bewässerungs- und Bodenverhältnisse das Entstehen der Siedlungen, ihre Entwicklung und Größe aber wurde durch die jeweiligen wirtschaftlichen Faktoren bestimmt. Deshalb findet man an manchen Orten Einzelgehöfte oder Dörfer, an anderen aber Städte. Die wirtschaftlichen (gesellschaftlichen) Faktoren: Fischerei, Jagd, Tierzucht und Ackerbau brachten nur kleinere Siedlungen hervor. Entstehung und Entwicklung der hier gelegenen Städte wurden durch die günstigen örtlichen Verhältnisse und durch die Positionenergie, ebenso wie durch die Industrie, den Handel, den Verkehr und durch kulturelle Faktoren begünstigt. Die Städte dieser Gegend sind — mit Ausnahme von Szeged — richtige Flachlandstädte, mit einem kleinen städtisch aussehenden Kern. Die Formen der Siedlungen waren durch die Mikroterrainverhältnisse, durch die Tisza und deren Nebenflüsse und durch die wirtschaftlichen Verhältnisse bestimmt. Der Urkern der alten Siedlungen folgt dem einstigen Wassernetz, neue, regelmäßige Siedlungen schließen sich an. Die übrigen Siedlungen zeigen Schachbrettform. Zwischen den Siedlungen liegen an den Verbindungswegen Einzelgehöfte.